

TEMES

La història declinant. Breus notes sobre l'auge de la “memòria històrica”

Jordi Casassas i Ymbert

UNIVERSITAT DE BARCELONA

ABSTRACT

Anàlisi de les relacions que s'estableixen entre la història i la memòria, vistes des de la perspectiva d'un espai cultural concret però en funció de l'actual fase global en la qual la memòria ha esdevingut un camp preferent i un producte cultural de mercat, alhora que un element destacat en l'actual fase postmoderna de justificació democràtica. L'article apunta com en tota aquesta magna operació cosmètica el gran damnificat és el coneixement històric, que acaba difuminat i fins i tot distorsionat.

Paraules clau: memòria històrica, història cultural, identitat, història de Catalunya.

ABSTRACT

Analysis of the relationship which was established between history and memory, seen from a specific cultural place but in terms of the current global phase in which memory has turned into a preferential field and a market product, and at the same time that of an outstanding element in the current postmodern phase of democratic justification. The article shows how in all this big cosmetic operation the biggest loser is historic knowledge, that ends up blurred and, moreover, distorted.

Key words: historic memory, cultural history, identity, history of Catalonia.

Ja el 2006, en el número 9 d'aquesta revista (en un article d'homenatge al professor Santiago Riera Tuèbols, amb motiu de la seva jubilació), vaig tractar el tema de la memòria històrica. Partia, aleshores, de la diferenciació, ja clàssica, entre memòria i història encetada

per Maurice Halbwachs als anys quaranta del nou-cents, i seguida posteriorment per Pierre Nora quasi mig segle després. Em centrava en la consideració de la memòria cultural col·lectiva com un dels fenòmens que més podien interessar els historiadors dels fenòmens culturals contemporanis, especialment en una àrea com la catalana en què una part important de la cultura política s'ha servit d'aquesta memòria per bastir una identitat nacional compatible amb el funcionament polític modern.

Sigui quina sigui l'aproximació que fem a aquesta qüestió, no podem deixar de considerar que la dita *memòria històrica* constitueix un dels fenòmens culturals de més abast de les darreres dècades; i, que si es tracta d'un fenomen d'aquestes proporcions, la dimensió cultural per força s'ha de barrejar amb la intencionalitat política (i, de retruc, amb la cada cop més important indústria cultural). Per això hem de parlar de l'auge de la memòria històrica com un fenomen cultural que els historiadors ara ens plantejem i que, a la llarga, haurem d'analitzar com un tema més de la nostra especialització.

En el món de la historiografia anglosaxona, des de la qual les darreres dècades han acostumat a fer-se les afirmacions més arriscades, s'ha arribat a assenyalar la memòria històrica com un concepte central del treball dels historiadors, com fa temps ho fou el de *classe social* i posteriorment el de *gènere*. Tot i considerant que es tracti d'una exageració, l'auge de la memòria històrica és un fet que ha estat potenciat pel decantament (també comercial) de la història cap al conreu del denominat *temps present*: només cal resseguir els prestatges de qualsevol llibreria per adonar-se'n. Tot plegat, doncs, sembla clar que es tracta d'un fenomen que sobrepassa el camp específic de la història, sobretot de la història anomenada *acadèmica*, i es converteix en un tema d'època d'una delimitació necessàriament complexa.

Abans que altra cosa, una sorpresa, o millor, una constatació. Els individus necessitem recordar per poder seguir essent el que som; i els col·lectius necessiten història per no perdre els referents pretèrits que resulten imprescindibles per tal d'afrontar el propi canvi històric amb unes garanties mínimes. Es tracta de dues afirmacions que fins fa relativament poc semblaven indiscutibles. Però actualment fa la impressió que el consum d'història s'ha convertit fonamentalment en un consum cultural deslligat de la referència cultural retrospectiva i, així, de la vida quotidiana dels individus i dels grups. L'exigència de memòria que afecta les societats occidentals (especialment les europees) no té res a veure amb la imparable "difuminació"

del passat a què estan sotmeses aquestes mateixes societats i els seus individus d'una manera agressivament individualitzada. El "presentisme" creixent de les societats occidentals conviu amb aquesta espectacular exigència de memòria, sense que ens atrevim a afirmar que un sigui conseqüència de l'altra. O més aviat es tracta d'una exigència inclosa en una difosa sensació de crisi cultural de la qual participem com a representants-protagonistes de la civilització occidental contemporània?

Fa molt poc que s'ha produït el fet feliç de la traducció del llibre de l'historiador holandès Johan Huizinga, *Entre las sombras del mañana. Diagnóstico de la enfermedad cultural de nuestro tiempo* (1935). Aquest grandíssim historiador i tràgic testimoni intel·lectual de la seva època (va morir el 1945 en el captiveri imposat pels nazis el 1942), analitzava en una conferència –que és la base d'aquest llibre– l'abast dels temors del seu present d'aleshores, l'abast de la "crisi cultural actual" comparada amb altres crisis anteriors. Huizinga hi parlava del "pressentiment de la decadència" que estava afectant el seu present i com es diferenciava de passades sensacions similars, atès que, entre altres elements, actualment la científicitat dominant ha imposat la convicció que el procés social és irreversible: el concepte "pacífic" de desenvolupament s'ha contraposat, diu, a la violència del canvi revolucionari i s'ha negat la possibilitat de mirar cap al passat per sortir de la crisi. Hi havia, i de fet hi segueix havent de manera creixent en el nostre present, un rebuig cultural a definir-se per mitjà del passat.

En conseqüència, són molts els que parlen de l'auge de la memòria històrica com d'una estratègia més o menys conscient i sistemàtica del poder. A Europa occidental, on al final de la Segona Guerra Mundial es va obrir un període en què les referències històriques van ser bandejades del discurs dels polítics, on es van consensuar "oblits" de tota mena i "congelar" culturalment en el context de la Guerra Freda, en les darreres dècades s'ha vist el ressorgiment de la utilització de les referències històriques en els discursos dels polítics i de les grans commemoracions d'estat, amb gran desplegament de recursos. Però, de fet, seguia tractant-se d'una estratègia històrica de l'oblit, d'una gran operació d'antihistòria, perquè el que en el fons no existeix és la voluntat clara de contextualitzar el passat.

En el transcurs d'aquesta magna operació política i cultural d'època el que queda arraconat és el treball de l'historiador acadèmic no mediàtic ni

polític, això és, mogut per la simple voluntat de saber i sotmès a unes formes de fer específiques i consensuades. Molts historiadors d'aquests, però, s'han queixat reiteradament de la indiferència social que envolta el seu treball.

Des dels anys vuitanta del segle passat, Europa occidental va entrar en una fase en què es va generalitzar l'ús públic del passat i els historiadors acadèmics van haver d'assumir que ells ja no detectaven en exclusiva el "dipòsit de la veritat històrica". Aquest retorn del passat políticament ben codificat s'ha convertit en un dels trets de l'etapa de liquidació de la Guerra Freda i ha acabat esdevenint un veritable fenomen cultural de masses amb l'esfondrament de l'Europa comunista. Per més que el pioner Pierre Nora insinués com una de les seves fonts d'inspiració per concretar els seus "*lieux de la memoire*" l'aparició del gran llibre de G. L. Mosse, *La nacionalització de la massa* (1975; i lamentablement encara no traduït al català), la localització d'aquest gran canvi en la consideració cultural, social i política de la història en aquesta transcendental dècada dels vuitanta ens ha de fer pensar una mica. Sobretot perquè el canvi s'ha completat amb l'abassegador irrupció de la "memòria històrica".

El destacat historiador francès Henry Rousso, un dels principals definidors de l'Institut d'Historie du Temps Present, amb motiu del judici a Maurice Papon (de fet, al règim de Vichy), va fer unes declaracions molt dures en relació amb la confusió que s'estava produint entre l'historiador i el jutge. Poc després va al·ludir a la consolidació d'una "*ideologia de la memòria*", com un dels principals elements caracteritzadors i, alhora, una de les grans obsessions col·lectives de l'actual etapa de la democràcia europea. Ens trobem aquí, a parer meu, en un dels nòduls principals d'aquest auge de la memòria històrica en l'actual fase de declivi de la història.

En el moment històric en què la democràcia occidental s'ha sentit fora de perill, tant per la derrota de l'oponent comunista com per l'allunyament temporal i cultural dels fets d'entreguerres en què es va posar en qüestió la mateixa pervivència del continent i el joc de responsabilitats del qual ni la mateixa democràcia resultava exclosa, s'ha produït aquesta gran agitació memorialista fonamentada en valors morals universals i en una magna descontextualització del passat. En el fons d'aquesta gran operació cultural i política, hi trobem la voluntat de recrear el sistema democràtic de la fase posterior al "final de la història", de convertir-lo en el garant de tots els drets, en la barrera que ha de fer possible que els grans mals i les catàstrofes del

passat no es puguin tornar a produir mai més, i en l'únic espai on queda garantida la convivència plena entre els individus. En relació amb això, hem presenciada la gran onada d'enjudiciament de tot i, és clar, també de la història, i la consolidació de la idea que la justícia i la Constitució representen els únics valors universals sobre els quals pot descansar la convivència col·lectiva.

Ara, doncs, podem superar la fase en què s'imposava la prudència o les "reconciliacions nacionals", i exercitar el nou consens democràtic indiscutible per "passar comptes" amb els passats obertament antidemocràtics i recuperar-nos de la paràlisi de les velles amnèsies de la por. Es pot presentar, així, com un reflex de la nova fase de plenitud democràtica en què ens trobem. En el cas espanyol, aquesta transmutació la podem exemplificar en el salt que ens porta des del discurs de coronació de Joan Carles I (novembre de 1975), en què es presentava amb voluntat de fer possible la reconciliació de tots els espanyols (fet que culminarà en la Llei de "reconciliació nacional" de 14 d'octubre de 1977), fins a la presentació a les Corts per J. L. Rodríguez Zapatero de la Llei anomenada *de la memòria històrica* (juliol de 2006), en què parlava de "*rehabilitació de les víctimes*" i feia extensiu aquest exercici a totes les víctimes de la barbàrie antidemocràtica del segle XX, amb la qual cosa el cas particular quedava emparat per la defensa d'un principi universal.

I és aquí on, paradoxalment, es combina amb total normalitat el rebuig actualista a qualsevol retorn del passat, l'exaltació suprema del presentisme que hem vist que caracteritzava l'actual civilització occidental, amb el conreu d'una terapèutica i igualment parademocràtica memòria històrica. És clar que perquè això hagi estat possible la mirada cap al passat ha hagut de deixar de ser l'exercici dels historiadors per passar a ser el reflex d'un imperatiu moral individual i col·lectiu. Els historiadors aporten elements de relativització i de matís, elements condicionants de context que poden arribar a ser fins i tot sospitosos o, si més no, molestos (pensi's, per exemple, en com s'intenten assimilar tots els "revisionismes" històrics i fer-ne una valoració pejorativa).

Del que es tracta, amb aquesta gran operació de la memòria històrica, és de reciclar l'emotivitat d'uns records i de convertir-los en grans elements de certesa col·lectiva, tot connectant-los amb la tendència enjudiciadora general. És així que la memòria històrica contribueix a generar uns bons i uns dolents, d'acord amb uns elements morals que consensem quotidianament com aquells que ens permeten conuiu democràticament en l'actualitat. És

evident que això representa una forma de moralisme històric i d'un presentisme dels conceptes, els valors i els comportaments que es troba als antípodes del treball històric.

Convé dir, doncs, que en tota aquesta magna operació de la memòria històrica el vehicle o l'instrument no és l'historiador entès a la manera tradicional. Més aviat hauríem de parlar d'un cert tipus d'historiador lligat a grups polítics concrets, a determinades institucions i, en tots els casos, a importants mitjans de comunicació, que utilitzen per convertir la memòria en un esdeveniment social de primera magnitud. Podríem parlar d'un nou tipus o, encara millor, de la posada al dia del vell historiador militant, d'un nou historiador que ha suplert el sacrifici personal o les diverses formes de clandestinitat pels beneficis de la popularitat i del guany personal. I convé afegir que, en presentar la memòria com un imperatiu moral, han pogut incorporar a la gran tasca de la recuperació de la memòria històrica gent més jove i il·lusionada per aquesta labor, gent perifèrica al treball històric acadèmic que, sovint amb un esforç personal notable, s'apunten a aquesta gran tasca de reparació històrica. Aquest nou "dir les coses pel seu nom" promogut per l'historiador neomilitant ha servit, de retruc, per connectar el moviment de la recuperació de la memòria històrica amb una versió renovada de la contraposició entre la dreta i l'esquerra. Aquesta divisió renovada s'estableix, doncs, en la manera com cada sector polític té de veure la utilització política de la memòria històrica.

Entès com aquesta gran operació d'època en la qual intervenen tants factors, ja hem comentat com, malgrat els principis sobre els quals es fonamenta, l'origen del fenomen s'explica pel mateix context històric en què s'ha produït i ha fructificat. Ja hem vist que, a Europa occidental, l'arrencada del procés se situava a la dècada dels vuitanta i com a cada país es va manifestar en relació amb un aspecte concret i conflictiu del seu propi passat antidemocràtic, al qual s'havia d'aplicar el sedàs criminalitzador. Per la mateixa raó de contextualització, en el nostre cas (l'espanyol i el català) es va haver d'esperar més de dues dècades.

A Espanya la irrupció d'aquest fenomen es va produir, aproximadament, amb l'inici del nou segle, tot i que ja havien aparegut alguns treballs acadèmics uns anys abans. En el seu vessant polític (la dimensió que l'oficialitza) podríem dir que han hagut de coincidir dues o tres circumstàncies: la sensació que la democràcia espanyola estava ja plenament

consolidada, la pujada al poder espanyol i català de forces polítiques d'esquerra, i la irrupció en l'escena pública d'una generació de polítics que eren prou joves aleshores per no considerar-se ja determinats per l'anomenat *pacte de la Transició*. El moviment havia començat una mica abans, però, com ho fa evident la Declaració aprovada a les Corts, el 20 de novembre de 2002, que condemna l'Alzamiento del juliol de 1936. El procés ha culminat el 2006, que les Corts han declarat Any de la Memòria Històrica (27 d'abril), quan s'ha tramitat la Llei, amb el suport del Consell d'Europa, que promou una declaració de condemna de les violacions dels drets de l'home comeses pel franquisme (març de 2006) i quan s'ha aprovat també la Llei catalana per la qual es crea el Memorial Democràtic.

Aquest objectiu legal ha pretès recuperar la memòria dels representants de l'Espanya dels vençuts, en què es reuneixen les víctimes de la Guerra Civil amb les de la resistència antifranquista: és en aquest sentit que la "dreta mediàtica" va poder parlar de seguida del "*revisiónismo como revancha*". Malgrat que des de l'inici de l'actual etapa democràtica s'havien anat succeint els treballs dels historiadors, l'aparició d'associacions de víctimes i els memorials destinats a treballar en diversos camps inclosos en l'esforç genèric de recuperació de la memòria històrica, no ha estat fins ara que la política li ha donat tot el relleu. Les argumentacions han estat múltiples, però en síntesi aquestes mesures legislatives s'han volgut presentar com la manifestació pública que s'havia fet possible i evident un nou consens democràtic, en què el vell, basat en una artificial voluntat d'oblit, quedava superat per l'actual, de restitució democràtica del passat, per la construcció d'una memòria oficial nova. Alguns, més radicals, han criticat que les coses s'hagin fet a mitges tints, i que en no promoure l'enjudiciament definitiu, amb el problema no resolt de les reparacions i de les anul·lacions dels judicis injustos, la democràcia estava patint una minva en la seva credibilitat.

L'historiador Julio Aróstegui ha parlat de la "*memoria de la reparación o de la restitución*", i ja hem vist que aquests són els estímuls de fons: l'enjudiciament del passat que permeti la rehabilitació de tots els perseguits, de les causes promogudes per la violència antidemocràtica; i no sembla que en això compti gaire la voluntat de recuperació d'un passat que, d'altra banda (com ha recordat l'historiador Pedro Ruiz), és ja prou passat perquè sigui terreny de la història i no de la memòria. S'ha de veure, en definitiva, fins a

quin punt no s'està oficialitzant una "política de la història" que serveixi per consolidar identitats actuals amb un sentit retrospectiu bel·ligerant, i per fidelitzar clienteleles amb un sentit de rendibilitat electoral ben precís.

Estem, doncs, davant d'un cúmulo d'operacions que es relacionen amb la història d'una manera certament ben tangencial. Però no deixa de ser interessant adonar-se que en tot aquest procés l'historiador tradicional ha vist fins a quin punt s'ha obert el seu camp de treball, amb l'aparició de molts altres agents que reclamen la seva quota de responsabilitat per compartir aquesta part del saber que acostumem a denominar *veritat històrica*.